

носин тощо). Найбільш ефективно вона реалізувалася за гетьманату Б.Хмельницького, коли інтенсивно розбудовувалася Українська держава, формувалося нове суспільство. Аналогічні тенденції спостерігались і в Правобережній Гетьманщині за часів правління П.Дорошенка.

Щодо функції владно-політичної інтеграції суспільства, то її реалізація відбувалася далеко не завжди ефективно. Якщо уряди Б.Хмельницького, П.Дорошенка й І.Самойловича виявилися спроможними, враховуючи інтереси провідних суспільних станів і груп, забезпечувати єдність соціуму (хоча суперечності й конфлікти мали місце), то прорахунки урядів І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Тетері та І.Брюховецького зумовлювали спалахи соціально-політичної боротьби, що зрештою призвело до розпаду власне самої політичної системи.

Подібне можна сказати і про функцію регулювання режиму соціально-політичної діяльності (регулятивну). Тільки за гетьманування Б.Хмельницького приділялася велика увага регламентації політичних відносин і політичної поведінки індивідів, політичних інститутів і соціальних груп з метою досягнення й збереження домінанти спільних інтересів й усталеності суспільних відносин. За інших гетьманів (з деякими застереженнями виняток становлять уряди П.Дорошенка та І.Самойловича) вона далеко не завжди успішно виконувала свої безпосередні завдання. Ефективно діяла мобілізаційна функція, завдяки чому козацька Україна впродовж тривалого часу спромоглася вести успішну боротьбу із зовнішніми ворогами. У зародковому стані знаходилася функція легітимізації, покликана узгоджувати реалії політичного життя з офіційно діючими політичними і правовими нормами⁵⁰.

Виникають труднощі в маркуванні типології української політичної системи. Згідно з класифікацією, запропонованою М.Вебером, її можна зарахувати до систем традиційного типу, хоча за гетьманату Б.Хмельницького відбулася її трансформація у систему харизматичного типу.

Витворення власної політичної системи стало найбільшим здобутком Української національної революції.

2. Політичні інститути

Головним інститутом будь-якої політичної системи, безумовно, є держава. Її формування в Україні розпочалося в умовах відсутності власних управлінських структур (лише у козацькому регіоні з'явилися їх зародки) та неоформленості національної державної ідеї. Фундатором та творцем Української держави виступила не традиційна для тогочасного європейського суспільства політична еліта (князі, магнати й шляхта), а невизнана де-юре у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землеробів — козацтво. Утвердження державного організму відбувалося шляхом революційного злам, а не пристосування до політич-

ного розвитку України річпосполитських державних інститутів. Темпи державотворення випереджали інтенсивність процесів становлення власне українського суспільства й формування державної ідеї. Держава постала не на всьому ареалі етнічних українських земель, а лише на його частині. Винятково деструктивну роль у її функціонуванні відігравав геополітичний фактор.

На початковому етапі революції (лютий—травень 1648 р.) ще не проголошувалося програми витворення незалежної Української держави. Як уже зазначалося, йшлося тільки про перетворення козацького регіону в автономне державне утворення. Поширювана інформація про подібні наміри Б.Хмельницького, обростаючи чутками, викликала у представників польської еліти серйозні побоювання з приводу можливого відродження «Руського князівства» зі столицею у Києві. Прикладів цьому можна навести чимало. Так, холмський єпископ повідомляв 8 червня поморському підкоморію, що гетьман «вже титулується київським і руським князем, а далі, наступаючи, хоче під Володимиром заснувати центр війни»⁵¹. Не без обурення маршалок конвокаційного сейму Б.Лещинський констатував наявність у Б.Хмельницького намірів «заснувати Руську монархію»⁵². Згадуваний нами А.Кисіль домагався від примаса Польщі вжити найдієвіших заходів для врятування Корони від загибелі: «щоб з нею не трапилося (від чого нехай береже Бог) того ж, що з Римською імперією»⁵³. В липні канцлери Польщі й Литви звертали увагу учасників сейму на неприпустимість порушення територіальної цілісності Речі Посполитої й закликали пам'ятати приклад Нідерландів. Тому утворена сеймом комісія для переговорів з Військом Запорозьким отримала суворий наказ за жодних обставин не погоджуватися ані на утворення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої», ані на скасування її влади на теренах певного регіону⁵⁴.

На шастя для Речі Посполитої, у цей час Б.Хмельницький та більшість старшини стояли на позиції не відокремлення від Корони, а реформування її устрою шляхом зміцнення королівської влади, обмеження всесилля магнатів і шляхти та виокремлення більшості українських земель у Руську державу — третього суб'єкта федерації. Проте ці плани не мали шансів на реалізацію через те, що шляхетська спільнота навіть думки не допускала про можливість розширення повноважень монарха, визнання Русі державним утворенням, а козацтва — привілейованим станом. Пізніше (у квітні 1649 р.) маршалок великий литовський О.Радзивілл в одному з листів, наголошуючи на намаганнях українського гетьмана реформувати державу, підкреслював: «...хоче усіх (шляхту і козаків. — *Авт.*) за рівних мати», але «бодай цього не дочекали»⁵⁵. Так елітою Речі Посполитої ігноруються можливості пошуку політичних компромісів для розв'язання української проблеми.

З другого боку, настрої повсталого населення відзначалися незрівнянно глибшим радикалізмом, ніж програма Б.Хмельницького.

«Не в силі стерпіти польського панування», воно, взявшись за зброю на теренах всієї України, виганяло поляків за її межі («за Віслу»), аби звільнити від них «Руську землю» й домогтися «відокремлення Русі від Корони». Показовою у цьому відношенні виглядає заява полоненого козака кам'янецькому старості: «...вже держава від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків...»⁵⁶.

Уже влітку–восени 1648 р. започатковується процес становлення політичної влади, що в основних рисах завершився у 1650 р. Він відзначався надзвичайною інтенсивністю і проводився як знизу, з ініціативи козаків і показаного поспільства, котрі створювали за козацьким зразком місцеві органи влади й управління (сотенні, а в поселеннях обирали курінних отаманів і вийтів), так і зверху – зусиллями гетьмана і генеральної старшини. Виникає характерна тільки для козацької України форма дуалістичного управління державою – через посередництво старшинської ради й гетьмана. Б.Хмельницький, вибудовуючи вертикаль жорсткої централізації, спромігся взяти під контроль утворення апарату управління, що став інструментом реалізації внутрішнього суверенітету держави, і підпорядкував йому всі звільнені території. За спостереженням вчених, вже у 1648 р. «козацький гетьман здійснював суверенну владу і був самостійним суб'єктом зовнішньої політики»⁵⁷.

Водночас відбувалося становлення організаційної структури дипломатичної служби, хоча спеціальної установи, яка б відала проведенням зовнішньої політики, не утворилося. Незважаючи на це, склалася відносно струнка, незабюрократизована й ефективно діюча її система. На основі козацьких традицій почав складатися дипломатичний етикет. Дипломатична служба відразу ж змушена була у несприятливих геополітичних умовах утверджувати на міжнародній арені зовнішньополітичний суверенітет держави.

На середину 1650 р. на теренах козацької України відбувається конституювання національного державного організму, визначаються його функції, утверджується своєрідний адміністративно-територіальний устрій – полково-сотенний, що органічно поєднувався з військово-територіальним. Кожний полк становив собою водночас військову одиницю й адміністративний округ. На цей час функціонувало 16 полків (9 правобережних і 7 лівобережних), більшість з яких збереглася і в наступні десятиріччя. У свою чергу кожен з полків поділявся на менші військові й адміністративні одиниці – сотні, а останні – на курені. Не виключено, що весною 1650 р. Б.Хмельницький реформував устрій Запорозжя: на базі кошових об'єднань куренів утворив військово-адміністративні одиниці – паланки, що поділялися на військово-господарчі одиниці – курені⁵⁸.

Згідно з традиціями європейської політичної практики, в якій ідея сакральної суті королівської влади посідала одне із чільних місць, на початку 1649 р. єрусалимський патріарх Паїсій, вочевидь, провів обряд

освячення («вінчання») Б.Хмельницького на гетьманство, узаконюючи таким чином його владу як владу, надану Богом «над всією контрольованою козацтвом територією». Мабуть, не випадково Паїсій титулував гетьмана князем Русі й порівнював з римським імператором Костянтином Великим, котрий проголосив християнство державною релігією⁵⁹. Викристалізовувалися функції центральних і місцевих органів влади й управління. Виникла власна судова система: діяли генеральний, полковий й сотенні суди, які замінили собою гродські, земські, підкоморські й панські, що перестали існувати. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й міщани та селяни, особливо у справах розбою та вбивств. У містах і містечках суд здійснювали колеї лавників і ратуші, у селах війти й отамани (у північних районах Лівобережжя діяли копні суди — суди сільської громади). Негативною стороною організації судової справи було поєднання судової й адміністративної влади. Важливу роль у функціонуванні держави відіграла армія, що мала власний військовий статут. Було започатковано діяльність розвідки й контррозвідки.

Новоутворена держава повною мірою використовувала своє право на монопольне застосування примусу. Б.Хмельницький та його наступники вдавалися до нього (залучаючи за потреби й військо) з метою збереження структурованості суспільства й чинної системи соціально-економічних відносин, реалізації прийнятих генеральною радою чи гетьманами ухвал, розв'язання соціально-політичних конфліктів, придушення деструктивних виступів тощо. Примус було покладено також в основу вироблення загальноприйнятих правил поведінки (їх виконання було обов'язковим або для всього населення, або його окремих груп та індивідів, або для посадових осіб), що регулювалися відповідними нормативними актами.

Оскільки процес розбудови держави базувався на традиціях Війська Запорозького, вона почала називатися «Військо Запорозьке». З 1654 р. в офіційному листуванні вживалася дефініція «Мала Русь», дещо пізніше, як зазначалося, утверджується назва «Україна». Політичною столицею держави став Чигирин. Київ продовжував зберігати за собою статус традиційного духовно-культурного і релігійного центру. Відбувалося становлення державної символіки. Функції герба виконував герб Війська Запорозького — козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. Спеціального прапора як символу держави не існувало. Частково його роль виконували гетьманські знамена.

Українська держава відзначалася специфічною соціальною моделлю, що сформувалася у роки революції на демократичних засадах суспільного устрою Запорожжя і не мала аналогів в Європі. Незавершеність становлення політичної еліти спричинила слабкість її консолідації й жорстоку міжусобну боротьбу. Через об'єктивні обставини винятково важливу роль в політичному житті держави відігравав мілітарний чинник. Відмінною рисою політичного процесу (починаючи з 1663 р.) став

поліцентризм політичної влади, обумовлений наявністю трьох державних утворень, часто відмінних за своїми зовнішньополітичними орієнтаціями, які, проте, становили собою не окремішні, незалежні одна від одної одиниці, а складові єдиної політичної системи козацької України⁶⁰.

Усе це, поза сумнівом, впливало на ефективність виконання державою своїх функцій, які поділялися на внутрішні та зовнішні. До перших належали політична, правова, соціальна, економічна й духовно-культурна. Зміст політичної функції полягав у визначенні стратегічних цілей і завдань, забезпеченні діяльності політичної системи й збереженні політичної стабільності. Зрозуміло, що за доби раннього нового часу політичні еліти не розробляли і не ухвалювали стратегічних планів розвитку суспільства. І все ж існують всі підстави стверджувати про наявність у старшини стрижневих програмних ідей (що, в залежності від обставин, зазнавали змін), для реалізації яких вони докладали максимум зусиль. Насамперед йдеться про державну ідею у формі то незалежної соборної держави у межах етнічних українських земель (за гетьманату Б.Хмельницького), то Великого князівства Руського як третьої складової Речі Посполитої (за гетьманату І.Виговського), то прийняття номінальної протекції царя (за гетьманату Ю.Хмельницького) чи султана (за гетьманату П.Дорошенка). Наступне програмне положення — це постійне обстоювання у стосунках з Річчю Посполитою й Портою «прав і свобод» руського народу та православної церкви⁶¹. Інше питання, що попри всі зусилля, внаслідок поразки революції у 1676 р., з усіх програмних положень державі вдалося реалізувати тільки мінімум — зберегти власну політичну самобутність у формі автономії у складі Росії лише на теренах Лівобережжя.

Уже зазначалося, що новостворена держава відіграла вирішальну роль як у процесі становлення української політичної системи, так і в забезпеченні функціонування її основних підсистем. Через дію багатьох чинників, включаючи зовнішні, після смерті Б.Хмельницького на чільне місце висуваються проблеми політичної стабільності й територіальної цілісності. Політична еліта, усвідомлюючи згубність тих деструктивних процесів, що започаткувалися в політичному житті України з кінця 1650-х років, усе ж виявилася безсилою змобілізувати ресурси держави і запобігти спалахам жорстокої соціально-політичної боротьби та розпаду Гетьманщини на кілька утворень. Основна причина українського феномену боротьби за єдність держави (всі без винятку гетьмани й претенденти на булаву, а також старшинські угруповання незмінно підкреслювали свою безумовну вірність і відданість цій ідеї), що оберталася лише подальшим її спустошенням й поглибленням розколу, полягала в яскраво вираженому політичному егоїзмі представників еліти, у їхньому ненаситному устремлінні до влади. Параліч і руйнація державних

структур, що мали місце у 1674–1676 рр. в Правобережній Гетьманщині, призвели до ліквідації тут витворених політичних інститутів⁶².

Держава здійснювала також, висловлюючись сучасною термінологією, правотворчу й правоохоронну функцію, намагаючись врегулювати суспільні відносини й забезпечити «елементарний порядок у суспільстві»⁶³. Реалізовувалася вона не лише через судову систему, але й центральні та місцеві органи виконавчої влади, що мали пильнувати за дотриманням норм звичаєвого і писаного права, ухвал генеральних і старшинських рад, розпоряджень гетьманів, генеральної канцелярії, генеральних старшин, полковників, сотників тощо. Найбільш ефективні заходи щодо дотримання правопорядку здійснювали уряди Б.Хмельницького й П.Дорошенка. Необхідно мати на увазі також той факт, що оскільки Українська держава перебувала у відносинах протекторату, то, відповідно до змісту укладених договорів із сюзеренами, вона змушена була вносити корективи до власної правової системи.

В умовах формування нового соціуму важко переоцінити значимість соціальної функції. Непересічні здібності Б.Хмельницького як державного діяча виявилися в тому, що, по-перше, йому вдалося запобігти спалаху громадянської війни у суспільстві (за його визнанням, «війни Русі з Руссю»⁶⁴), а по-друге, зрозумівши згубність політики поновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, гетьман пішов на визнання соціально-економічних завоювань поспільства у роки Селянської війни. Вважаючи козацтво привілейованим станом, а селянство – потенційно «підданським» (що знайшло відображення у статтях договору 1654 р. з Росією⁶⁵), він разом з тим не допустив їхнього правового розмежування і не «закрив» привілейований стан від інших станів і груп, протидіяв відродженню і розвитку середньовічних форм землеволодіння (за винятком монастирського), зокрема, збільшенню земельної власності козацької старшини⁶⁶.

Подібна політика проводилася і за гетьманувань Ю.Хмельницького, П.Дорошенка й частково Д.Многогрішного. Попри наявні суперечності з міщанами (особливо у поселеннях, які користувалися магдебурзьким правом), гетьманські уряди (за винятком І.Брюховецького) в роки революції в цілому підтримували останніх (звільняли від військових обов'язків, розширяли привілеї, захищали від свавільників), сприяли розвитку ремесел, промислів, торгівлі. Шляхта, котра взяла участь у революції й стала важливим соціальним джерелом формування старшини, незважаючи на визнання її «прав і вольностей» урядом, що було зафіксовано умовами договору 1654 р. з Росією⁶⁷, так і не спромоглася консолідуватися у впливову соціальну групу, не кажучи вже про стан. Інакше склалася доля духовенства, котре, користуючись всебічною підтримкою політичної еліти, добилося помітного зміцнення свого економічного й суспільного становища та посилення духовного впливу на український соціум.

Започатковується виконання державою своєї економічної функції. По-перше, до Військового скарбу, яким розпоряджалися гетьман і полковники, відійшов земельний фонд вигнаних великих землевласників, королівщин й католицької церкви. Водночас встановлювався контроль з боку держави над процесом займанщини, що мало сприяти козацтву й поспільству в господарському освоєнні земель. По-друге, держава відігравала помітну роль у регулюванні поземельних відносин. По-третє, проводила досить виважену податкову політику (починаючи з 1648 р., зароджується така функція, як встановлення і стягнення з населення податків до скарбу, яка інтенсивно запрацювала з наступного року). По-четверте, займалася організацією фінансів (маємо скупі свідчення джерел про карбування Б.Хмельницьким і П.Дорошенком власної монети)⁶⁸.

Здійснювалися заходи й щодо врегулювання культурно-духовного життя. Вперше за декілька останніх сторіч української історії держава сприяла розбудові православних церков і монастирів, що послужило поштовхом для розвитку архітектури, іконописання, малярства. Б.Хмельницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький, П.Тетеря й П.Дорошенко послідовно обстоювали «права і вольності» православної церкви в Речі Посполитій, а також православного населення (українців і білорусів), що мешкало в її межах. Дуже скупі свідчення джерел промовляють про сприяння владних структур розвитку освіти. Кількісне збільшення освічених людей в роки гетьманування Б.Хмельницького відзначив у своїх записках син антіохійського патріарха Макарія П.Алепський, котрий з батьком проїхав у 1654 р. всю Гетьманщину із заходу на схід⁶⁹. Значення освіти добре розумів і П.Дорошенко. Він був твердо переконаний, що «Русь вчитися повинна», тому у переговорах з Річчю Посполитою домагався відкриття академії у Києві (з правами, які мав Краківський університет), розширення мережі шкіл і друкарень; послідовно обстоював використання української мови у функціонуванні державних та судових установ Речі Посполитої, офіційному листуванні з Військом Запорозьким тощо⁷⁰.

У роки революції сформувалися й відзначалися помітною ефективністю зовнішньополітичні функції держави (особливо за гетьманування Богдана Хмельницького). З-поміж них слід насамперед виокремити оборонну функцію, оскільки становлення й існування Української держави відбувалися не лише в умовах постійної загрози зовні, але й перманентних воєнних дій, зокрема, у кінці 40-х – 50-х років XVII ст. Супротивниками виступали Річ Посполита, Російська держава й Кримське ханство. Створена Б.Хмельницьким армія (80-100 тис. вояків) стала однією з кращих у Центральній і Східній Європі. За роки його гетьманування вона зазнала лише однієї поразки під Берестечком (літо 1651 р.). Усвідомлюючи слабкі сторони її формування на основі козацького ополчення, гетьман виношував наміри утворити 50-тисячне регулярне (професійне)

військо, яке б утримувалося коштами скарбниці⁷¹. Не випадково саме він ініціює появу у складі української армії підрозділів найманців (німців, сербів, волохів). Дещо пізніше П.Дорошенко формує сердюцькі, а з 1669 р. у Лівобережній Гетьманщині виникають «охотницькі» («компанійські») полки⁷². З розпадом козацької України оборонна функція зазнає істотних змін. У той час, коли Лівобережна Гетьманщина втрачає право як на проведення зовнішньої політики, так і на власну самостійну оборону, Правобережна продовжує захищати себе від агресії Речі Посполитої та Криму.

Важливу роль в утвердженні зовнішнього суверенітету відігравала дипломатична функція. Завдяки її ефективності, козацька Україна в середині XVII ст. спромоглася успішно обстоювати національні інтереси на міжнародній арені. Зокрема, відбулося утвердження новоутвореної держави як впливового суб'єкта міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, вдалося встановити дипломатичні відносини з рядом країн, нейтралізувати заходи польської дипломатії, спрямовані на ізоляцію України, впродовж 1648–1653 рр. підтримувати союзницькі відносини з Кримом й доброзичливі стосунки з Османською імперією. Хоча договір з Росією 1654 р. дещо обмежував зовнішній суверенітет Гетьманщини (заборонялися самостійні контакти з Річчю Посполитою й Портою), Б.Хмельницький де-факто проводив незалежну від Москви політику. Лише після його смерті дипломатична активність помітно знижується. Істотними прорахунками української дипломатії виявилося укладення Переяславського договору 1659 р. з Росією та Чуднівського договору 1660 р. з Польщею. З розпадом козацької України на дві Гетьманщини зовнішньополітична діяльність кожної із них набуває відмінних рис.

На засадах співробітництва починає формуватися політика у сфері зовнішньої торгівлі. Попри воєнні дії, які велися з Річчю Посполитою, Б.Хмельницький обстоював інтереси українського купецтва. Наприклад, у грудні 1648 р. гетьман звернувся з проханням до віленського підкоморія звільнити ув'язнених київських купців «з їх товарами і грішми», 1650 р. добився звільнення заарештованих у Польщі І.Тетерівки та П.Котовича⁷³. Значною мірою він та владні структури прикордонних полків уможливили створення сприятливих умов для ведення торгових операцій з Росією. Вочевидь, 1650 р. укладається договір з Портою, що надавав українським купцям право вільної торгівлі на теренах всієї Османської імперії і звільняв їх від сплати мита, «оплат і податків»⁷⁴. У травні 1654 р. гетьман видав універсал, яким врегульовувалися розміри мита на товари, що ввозилися іноземцями до козацької України⁷⁵. Принципів сприяння проведенню зовнішньої торгівлі дотримувалися й наступні гетьмани.

Вельми складні процеси відбувалися у становленні й еволюції форм державного правління. Як відомо, на 1648 р. козацьке самоврядування

формувалося на основі республіканських засад. «Колективна воля» Війська Запорозького завжди реалізовувалася через загальну (генеральну) військову раду — форму прямого волевиявлення усіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло. Її ухвали були обов'язковими (під загрозою смертної кари) до виконання гетьманом, старшинами, козаками. Утвердилася практика виборності усіх старшинських посад. Виконуючи рішення рад, старшини завжди діяли від імені Війська Запорозького, й за них несла колективну відповідальність козацька спільнота. Остання жорстко контролювала дії гетьмана, часто караючи смертю винних у допущених прорахунках⁷⁶.

У лютому 1648 р. генеральна (загальна) козацька рада обрала гетьманом Війська Запорозького Б.Хмельницького й водночас, вочевидь, генеральних старшин і полковників. Упродовж першої половини року саме вона приймала ухвали з найважливіших питань й контролювала дії гетьмана. Влітку—восени на звільненій території обиралися полкові й сотенні органи влади та міського самоврядування. З другого боку, окреслюється тенденція до обмеження ролі загальної ради (її функції починає перебирати на себе старшинська рада) й розширення з початку 1649 р., після ймовірного «вінчання» Б.Хмельницького на гетьманську владу, гетьманських повноважень.

Процес еволюції влади виборного й підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти (зокрема, в офіційному листуванні гетьман починає використовувати титул, що засвідчував божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький, Божию милостью гетман з Войском Запорозьким»⁷⁷), вступав у суперечку з виробленими козацтвом засадничими принципами політичного життя. Тим самим було покладено початок переростанню республіканської форми державного правління у монархічну. 22 лютого Б.Хмельницький заявив під час переговорів з польськими послами: «...мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським». Наступного дня, ведучи мову про українські землі, він назвав їх «своїм князівством»⁷⁸. У свідомості населення формується погляд на Б.Хмельницького як на незалежного від польського короля володаря їхньої країни. У цьому сенсі показовим є звернення 21 серпня 1649 р. козаків до обложених у Збаражі поляків: «...ляхи не стріляйте, бо вже мир [настав]; наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті»⁷⁹. Водночас припиняється функціонування загальної військової ради, що замінюється старшинською; втрачає чинність принцип виборності генеральних старшин і полковників, вони почали призначатися гетьманом.

Джерела засвідчують, що відтепер в руках гетьмана, котрому «належало розв'язання важливих справ» і який виступав «справжнім володарем», зосереджувалася вся повнота влади. Навесні—влітку 1651 р. генеральна канцелярія «зробила спробу усталено запровадити дода-

ток «Божою милістю» до гетьманського титулу». Глухівський сотник С.Вейчик у травні 1651 р. у листі севському воєводі титулував гетьмана «Божою милостию великого государя нашего пана Богда[на] Хмельницького», урівнюючи його у такий спосіб з титулом російського царя («Божою милостию великого государя царя і великого князя Алексія Михайловича») ⁸⁰. З 1650 р. гетьман виношує намір заснування власної династії, роблячи ставку на підтримку створюваного ним серед старшини клану ⁸¹.

Після виборення козацькою Україною у червні 1652 р. незалежності пришвидшується формування підвалин монархічної форми правління. У статтях договору 1654 р. з Росією було зафіксовано право гетьмана на пожиттєве володіння булавою (до часу, коли «судом Божим смерть трапиться гетьманові» ⁸²). Отже, юридично визнавалася легітимність влади Б.Хмельницького як єдиного і повновладного володаря козацької України ⁸³. Цей факт однозначно засвідчують представники української церковної і політичної еліти: «їх країни начальник і володар» (митрополит С.Косов) ⁸⁴; «Всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той живим не був» (наказний гетьман А.Жданович); «володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять» (перейславський полковник П.Тетеря) ⁸⁵. У квітні 1657 р. гетьман добився прийняття представницькою генеральною радою ухвали про спадкову передачу влади сину Юрію ⁸⁶. Тим самим відбулася легітимація встановленої монархічної форми правління у вигляді спадкового гетьманату династії Хмельницьких. В цьому був певний позитив, оскільки її утвердження сприяло б консолідації еліти й нації навколо овіяного харизмою роду як символу законності верховної влади її носіїв і цілісності України.

Проте смерть українського володаря й вчинений регентом І.Виговським у жовтні 1657 р. державний переворот зруйнували крихку будівлю української монархії, що не мала «міцної політико-культурної орієнтації» на неї «у середовищі старшини» ⁸⁷. З ініціативи нового гетьмана (на Корсунській раді він заявив: «...я без вашої військової поради жодних справ не чинитиму» ⁸⁸) розпочався процес відновлення республіканської форми державного правління. Провідну роль знову почала відігравати представницька генеральна (військова) рада, що обирала гетьманів і генеральних старшин. Козаки почали обирати сотників, а в окремих полках — і полковників. Попри певні відмінності, республіканська форма правління продовжувала існувати у Правобережній і Лівобережній Гетьманщинах та на Запорозжжі. Класичних рис вона набула на Правобережжі за гетьманату П.Дорошенка, якому вдалося поєднати сильну гетьманську владу з ефективним функціонуванням генеральних і старшинських рад.

З часом відбулися істотні зміни і у формі державного устрою козацької України. Держава формувалася й функціонувала за гетьманату Б.Хмельницького як унітарна. Проте в умовах громадянської війни

1658–1663 рр. де-факто стався її розпад на дві Гетьманщини (Правобережну й Лівобережну) й квазідержавне утворення — Запорозьку Січ (Запорожжя). Враховуючи той факт, що кожна з них вважала себе складовою козацької України, припускаємо, що остання перетворилася на поліцентричне об'єднання, яке нагадувало конфедерацію. Зазначимо — лише нагадувало, бо такою за своїми ознаками не було. З другої половини 60-х — у першій половині 70-х років XVII ст. подолання політично-територіальної роздробленості перетворилося на одну з найголовніших проблем політичного життя України. Двічі, у 1668 р. і 1674 рр., вона возз'єднувалася, проте закріпити цей успіх (переважно через втручання сусідніх держав) не вдалося. У 1676 р. Правобережна Гетьманщина взагалі припинила своє існування. Запорожжя мало курінно-кошовий устрій. Термін «курінь» означав одночасно і назву приміщення, де запорожці мешкали, і назву певної військово-політичної одиниці. За межами Січі (з 1652 р. вона знаходилася на Чортомлицькому місі біля впадіння р.Чортомлик до Дніпра⁸⁹) у розпорядженні козацького товариства перебували землі — Вольності Війська Запорозького, що в адміністративно-територіальному відношенні поділялися на округи (паланки). Відособлюючись від Гетьманщини, Запорожжя прийняло назву «Військо Запорозьке Низове».

Важливо з'ясувати прерогативи центральних і місцевих органів влади та характер їх функціонування. В умовах становлення держави в 1648 р. розпочався складний процес еволюції загальної (генеральної) військової ради з органу козацького самоврядування у найвищий державний орган козацької України⁹⁰ (збирався 5 разів). До компетенції ради належало розв'язання найголовніших питань внутрішньої і зовнішньої політики, а також обрання гетьмана й генеральної старшини. Оскільки вона була формою прояву прямої демократії, в її роботі брали участь десятки тисяч осіб (козаки, покозачене поспільство, часто представники духовенства). Нерідко під час обговорення (ухвали приймалися більшістю голосів за допомогою вигуків) мало місце протистояння різних поглядів, що інколи переростало у зіткнення (Ніжинська чорна рада 1663 р.).

Стихійність перебігу ради, непередбачуваність прийнятих нею ухвал, брак оперативності й ефективності стали однією з причин відмови Б.Хмельницького з початку 1649 р. від її скликань (у класичній формі збиралася тільки у травні 1651 р.). Відбувається перетворення генеральної ради у представницький орган, участь в роботі якого брали не всі козаки, а лише гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники й обрані від кожної сотні делегати (від 2-4 до 20); інколи запрошувалися представники міщан і духовенства (загальна кількість учасників ради сягала 2-4 тис.)⁹¹. Після смерті Богдана Хмельницького спостерігається відродження важливої політичної ролі генеральної ради, хоча з середини 60-х років у Лівобережній Гетьманщині прийняті нею ухвали

мають переважно формальний характер (з 1669 р. рада збирається лише за царським розпорядженням⁹²). Натомість у Правобережжі за гетьманування П.Дорошенка цей інститут, навпаки, успішно функціонував (збирався понад 10 разів⁹³), ухвалюючи рішення з найважливіших питань. На Січі загальна рада скликала тричі на рік, участь у її роботі була обов'язковою для запорожців. Вона виступала одночасно як найвищий законодавчий, адміністративний і судовий орган влади⁹⁴.

В перші роки існування держави з генеральних старшин сформувався генеральний уряд. Очолював його гетьман, котрий водночас був главою держави. Особисті якості Богдана Хмельницького, його харизма перетворили посаду гетьмана на центральну «в політичній системі Гетьманщини»⁹⁵. В умовах утвердження авторитарного режиму в сферу його функціональних обов'язків входило видання універсалів — нормативних актів, які мали силу закону на всій території козацької України; скликання й ведення генеральних і старшинських рад; командування збройними силами; призначення й звільнення з посад старшин; встановлення податків й управління фінансами; розпорядження земельним фондом; керівництво зовнішньою політикою; виконання функцій верховного судді тощо⁹⁶. Після смерті Б.Хмельницького відбувається помітне звуження сфери гетьманської влади.

Занепад з 1649 р. ролі генеральної ради водночас супроводжувався зростанням значення старшинської ради, засідання якої відбувалися або у формі зібрання генеральних старшин і полковників, або у формі проведення старшинського з'їзду. У другому випадку яскравіше проявлялися її риси як представницького органу. До компетенції старшинської ради належало розв'язання найважливіших питань політичного життя, зовнішньої політики, регулювання збору податків, використання земельного фонду держави. Вона приймала також ухвали, що мали силу закону, й відігравала важливу роль на початковому етапі процедури обрання гетьмана. Хоча Б.Хмельницький і перетворив її на дорадчий орган, однак поважав традиції Війська Запорозького і всі важливі постанови проводив як рішення ради, надаючи їм у такий спосіб необхідну легітимність в очах козацтва⁹⁷. Після його смерті старшинська рада перетворилася на впливовий самостійний орган, який претендував на рівну владу з гетьманом. Єдиним з-поміж володарів булави, котрому вдалося уникнути протистояння з нею, виявився П.Дорошенко. Він щиро визнавав, що «без ради полковників й іншого товариства нічого не можна вчинити»⁹⁸.

Важливе місце у системі центральних органів влади й управління посідав інститут генеральних старшин. До початку революції їх обирали на генеральних радах, а за гетьманування Б.Хмельницького вони призначалися. Пізніше практикувалося (в залежності від обсягів повноважень того чи іншого гетьмана) як їх обрання на генеральних чи старшинських радах, так і їх призначення. Фіксованої системи службової

ієрархії старшинських урядів не склалося; в ході революції їх роль могла зростати чи зменшуватися. Традиційно друге місце після гетьмана займав генеральний обозний, третє — два генеральних осавули, четверте — два генеральних судді, п'яте — генеральний писар; почали формуватися уряди генерального підскарбія, генерального хорунжого та генерального бунчужного.

Кожен із них мав певні повноваження й функціональні обов'язки. Обозний відав артилерією, зведенням оборонних споруд, розташуванням табору, виконував обов'язки наказного гетьмана. Осавули займалися питаннями скликання генеральної ради, підтриманням дисципліни в армії, складанням козацьких реєстрів, організовували супровід іноземних послів. Вони часто призначалися наказними гетьманами. Судді очолювали колегію генерального суду, що розглядав цивільні й кримінальні справи. Писар стояв на чолі генеральної канцелярії, зберігав державну печатку, особисто візував документи уряду, як і осавули, виконував доручення глави держави. Підскарбій керував фінансами й відав організацією збору податків. Хорунжий і бунчужний доглядали за гетьманськими клейнодами — хоругвою і бунчуком⁹⁹.

Помітну роль відігравала рада генеральної старшини (обозний, писар, два судді й два осавули), що становила собою постійно діючу структуру. Вона займалася розв'язанням зовнішньополітичних, термінових і таємних справ, здійснювала повсякденне адміністративно-господарське управління країною, виконувала функції генерального штабу й верховного суду, організовувала й контролювала збір податків і мита. У період гетьманату Б.Хмельницького виконувала дорадчу функцію, пізніше перетворилася на важливий орган законодавчої, виконавчої й судової влади¹⁰⁰.

Виконавчо-розпорядчими урядовими установами виступали канцелярії, головною серед яких вважалася генеральна військова. Вона зосереджувала в своїх руках адміністративне, військове, судове й фінансове управління державою, контролювала діяльність полкових і сотенних урядів, реалізовувала зовнішньополітичний курс гетьмана, вела діловодство. Артилерійська канцелярія підпорядковувалася обозному й займалася питаннями утримування у належному стані військової артилерії. У 50-х роках XVII ст. почала формуватися фінансова канцелярія, до функцій якої перейшли організація збору податків, облік земельного фонду, контроль за доходами і витратами¹⁰¹.

Центральне місце у судовій системі посідав Генеральний військовий суд, до складу якого, крім генеральних суддів, входили гетьман, генеральні старшини і судовий писар. Він розглядав апеляції, що надходили від полкових і сотенних судів, й питання, з якими позивачі звертали-ся безпосередньо до гетьмана. Останній утворював також у разі необхідності судові комісії для розв'язання особливо складних і важливих справ¹⁰².

На місцях функціонували полкові й сотенні органи управління (уряди). Полковий уряд складали полковник і полкові старшини. На перших порах важливу роль відігравала козацька полкова рада, що обирала полковників і старшин, однак з 1649 р. її роль помітно зменшується. Б.Хмельницький зосереджує у своїх руках право призначати і звільняти полковників. Ним користувалися й наступні гетьмани, хоча за умов послаблення їхньої влади відроджувалася демократична традиція обрання полковників на раді. Вони виступали носіями верховної влади на території полків й до їх прерогатив належало широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, починаючи від мобілізації козаків і до використання земельного фонду. Певною мірою інститут влади полковника був подібним до влади гетьмана. В управлінні полковники опиралися на старшину, яку складали обозний суддя, осавул і писар. Останні, як і полкова рада старшин і полкова канцелярія, виконували у межах полку функції, подібні до тих, які мали генеральні старшини, старшинська рада й генеральна канцелярія на загальнодержавному рівні¹⁰³.

Полкова модель діяльності органів влади була перенесена у сотню, де сотенний уряд очолював сотник. До його складу входили старшини й городовий отаман. До 1649 р. у сотнях, як і в полках, уряд перебував у підпорядкуванні козацької ради, що обирала його. Проте в умовах посилення інститутів гетьмана, полковників і сотників, її повноваження набувають формального характеру. Утверджується практика призначення сотників полковниками. Сотник мав широкі військові, адміністративні й судові повноваження, підлягаючи по вертикалі полковнику, чим забезпечувалася централізація влади. Сотенні осавул і писар виконували однотипні з полковими осавулами і писарем функції. Особливе місце посідав городовий отаман, наділений переважно адміністративною владою в містах. Він пильнував за збереженням у них порядку, виконував обов'язки коменданта, у відсутність сотника очолював колегію сотенного суду. Городові отамани полкових міст займали становище вище, ніж сотники, й входили до складу полкового уряду¹⁰⁴. Розв'язанням усього комплексу питань внутрішнього життя села займався сільський отаман¹⁰⁵. На курінних отаманів покладалося виконання лише військових функцій.

Владні структури Запорозжя мали певні особливості. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом влади була січова рада, ухвали якої були обов'язковими для усіх козаків, старшин і кошового. Вона обирала кожного року кошового отамана (за гетьманату Б.Хмельницького впродовж 1650–1657 рр. він призначався), або інколи (з кінця 50-х років) – кошового гетьмана й усіх старшин, які разом складали уряд – Кіш. Коло повноважень кошового гетьмана в історіографії ще не до кінця з'ясоване. Можливо, через запровадження цієї посади Запорозжя намагалося урівняти свій політичний статус зі

статусом Гетьманщини. Введений у науковий обіг документальний матеріал дає можливість реконструювати лише основні риси діяльності кошового отамана. Відомо, що він поєднував у своїх руках військову, виконавчу, адміністративну й судову владу. Під час воєнних дій виступав головнокомандуючим війська й наділявся, по суті, диктаторськими повноваженнями. У мирний час очолював дипломатичну службу, видав військовою скарбницею, затверджував судові вироки. Другою особою в старшинській ієрархії був військовий суддя, котрий займався судочинством на основі звичаєвого права. Діловодство вів військовий писар; осавул наглядав за порядком у Січі, розслідував злочини й контролював виконання судових ухвал. Козаки куренів підпорядковувалися владі обраних отаманів. Вони часто користувалися серед запорожців більшим авторитетом, ніж кошова старшина. Наприкінці 40-х – у 50-х роках XVII ст. зросла роль старшинських сходок (рад), до участі в яких запрошувалися військові старшини, курінні отамани та досвідчені козаки-ветерани («старики»)¹⁰⁶.

Важливим інститутом політичного життя Гетьманщини були органи місцевого самоврядування. Нова українська влада при Б.Хмельницькому не лише не обмежувала міського й сільського самоврядування (за винятком кагалів, що були ліквідовані), а в окремих випадках навіть розширювала повноваження міських судів (наприклад, на початку грудня 1655 р. київський суд отримав право карати свавільних козаків)¹⁰⁷. Було підтверджено чинність магдебурзького права, згідно з яким міщани одержували самоуправління, впорядковано основи цивільного й кримінального права, норми оподаткування, ремісничі й торгівельні пільги. Укладаючи договір 1654 р., український гетьман домігся визнання міського самоврядування з боку російського уряду. Таку ж політику проводила більшість наступників Б.Хмельницького. Лише за гетьманування І.Брюховецького у Лівобережжі спостерігалось явне прагнення підпорядкувати міщан державним органам влади¹⁰⁸.

До компетенції самоврядування належали питання забезпечення добробуту міста, зокрема, організації протипожежної безпеки, нагляду за дотриманням норм моралі у поведінці міщан тощо. Очолював місто обраний його жителями вїйт, влада якого була позиттєвою. Важливу роль відігравали виборні магістрати, що складалися з ради (райці на чолі з бурмистром, котрі займалися адміністративно-господарськими справами) та лави (члени суду, підпорядковані вїйту, що здійснювали судочинство з цивільних й кримінальних справ). Існувало самоврядування і в містах, які управлялися ратушами в складі вїйта та 2-3 бурмистрів. Вони не користувалися магдебурзьким правом. Характерним для міського життя було також цехове самоврядування та самоврядування окремих іноетнічних громад¹⁰⁹.

Функціонували й органи сільського самоврядування, яке спиралося на традиційне звичаєве право. На чолі сільських громад стояли старо-

сти (отамани, війти). Вони наглядали за збереженням правопорядку на території громади, дотриманням норм співжиття, прибуттям і від'їздом гостей, брали участь у встановленні меж землі й сінокосів, засвідченні актів купівлі-продажу, розподілі спадщини, зовнішніх зносінах громади тощо. У Лівобережжі під час революції виникли вільні військові села (у 60-х роках у Ніжинському, Переяславському й Київському полках вони становили понад половину усіх населених пунктів). Вони належали військовому скарбу й підпорядковувалися сотенному уряду¹¹⁰.

Невід'ємною складовою політичного життя козацької України стала така неполітична інституція, як православна церква, яка завдяки своїм самобутнім рисам – соборноправності, євангелістськості, демократизму й національній інституційності – перетворилася «на живий національний організм, що зберігав і конденсував духовні сили народу»¹¹¹. Попри формальне урівняння з католицькою церквою у першій половині 30-х рр. XVII ст., вона продовжувала зазнавати утисків. Тому не випадково з початку революції захист інтересів православної конфесії на теренах усієї Речі Посполитої став одним із визначальних при вибудові відносин уряду Б.Хмельницького з Варшавою. Водночас, усвідомлюючи виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й розбудові держави, гетьман всіляко підтримував його, послідовно й рішуче обстоював у козацькій Україні майнові інтереси церков і монастирів, винагороджував їх земельними володіннями і маєтками¹¹². Без істотних змін ця політика продовжувала проводитися і його наступниками, особливо П.Дорошенком. Зі свого боку, духовенство (насамперед нижче) відігравало важливу роль не лише в ідеологічному обґрунтуванні мотивів боротьби козацтва проти Речі Посполитої, але і в її організації та (в окремих випадках, що мали місце в 1648–1652 рр.) навіть у керівництві нею.

Отримавши у Гетьманщині сприятливі умови для розвитку, православна церква прагнула зміцнити автокефальні засади свого функціонування, не допустити їх обмеження й підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Про це переконливо промовляє діяльність київських митрополитів С.Косова (1647–1657), Д.Балабана (1657–1663) та Й.Тукальського (1663–1675). За даними окремих джерел, останній разом з П.Дорошенком виношував наміри утворення Київського (Українського) патріархату¹¹³. На заваді їхньої реалізації стали не лише несприятливі зовнішні чинники (постійний потужний тиск, починаючи з 1654 р., з боку Московського патріархату, підтримуваного російським урядом, спротив грецького духовенства, агресія сусідніх країн тощо) й прорахунки у політиці П.Тетері, І.Брюховецького й особливо І.Самойловича, а й відсутність консолідації самого духовенства, насамперед його верхівки. Активна участь церковних ієрархів у політичному житті в умовах гострої міжособної боротьби старшин за вла-

ду, поділу козацької України на дві Гетьманщини сприяли формуванню серед них кількох угруповань, що орієнтувалися на Річ Посполиту (С.Косов та Д.Балабан), Росію (І.Гізель, Л.Баранович, М.Филимонович, С.Адамович), Туреччину (Й.Тукальський). Суперечності між ними де-факто призвели до розколу духовенства, різко послаблювали позитивний потенціал церкви у згуртуванні політичної еліти козацької України для обстоювання національних інтересів, у тому числі автокефалії Київської митрополії¹¹⁴.

Політична діяльність церковних ієрархів далеко не завжди була конструктивною. Так, С.Косов не відразу підтримав державотворчі зусилля Б.Хмельницького, шукав компроміси з Річчю Посполитою, інколи втручався у розпорядження гетьмана полковникам (як, наприклад, під час оборони Києва від литовців улітку 1651 р.), що створювало напружені відносини між цими найвпливовішими представниками молоді української політичної еліти. Інші вищі церковні ієрархи також не стали гетьману опорою у розбудові держави. Лише після укладення українсько-російського договору 1654 р., коли Б.Хмельницький зайняв рішучу позицію в обстоюванні автокефалізму української православної церкви, київський митрополит нарешті визнав його володарем козацької України, а інші ієрархи не сміли проводити відмінної політики у сфері захисту Київської митрополії. Щоб уберегтися від зовнішніх впливів, С.Косов змінив навіть свій титул митрополита з «Київський і всієї Росії» на «Київський і Малої Росії», аби засвідчити, яку власне «націю він представляв»¹¹⁵.

Смерть 1657 р. Б.Хмельницького й С.Косова, від'їзд нового митрополита Д.Балабана у 1658 р. з Києва, ослаблення гетьманської влади у кінці 50-х — першій половині 60-х років, відверте втручання Москви і російських воєвод у церковні справи (воєвода Трубецької восени 1659 р. наважився призначити місцєблюстителем митрополії чернігівського єпископа Л.Барановича), з одного боку, послаблювали позиції вищих церковних ієрархів у захисті інтересів митрополії, з іншого — сприяли оформленню угруповання (переважно московфільського) духовенства, яке почало активно втручатися у державні справи. Посилення його впливів, на думку деяких дослідників, породило феномен «двовладдя світської та духовної еліти», яке у Лівобережній Гетьманщині тривало до 1685 р.¹¹⁶ Росія надзвичайно вдало використовувала цю ситуацію для реалізації планів щодо підпорядкування Московському патріархату Київської митрополії. Представники московфільськи налаштованого кліру, «опікуючись інтересами Москви... радилися з московськими воєводами, добували необхідну військово-політичну інформацію, передавали тексти укладених між окремими гетьманами та польською владою договорів, спостерігали за діяльністю гетьманів, старшини та московських воєвод, брали активну участь у зовнішній політиці Гетьманщини тощо»¹¹⁷. Саме прагнення послабити політичний вплив духовенства й змусило гетьмана

І.Самойловича погодитися на підпорядкування у 1685–1686 рр. Київської митрополії Московському патріархату¹¹⁸. Такою виявилася ціна втручання церковної еліти у політичну боротьбу в Гетьманщині.

3. Політичні відносини та норми їх регулювання

Фундаментальні перетворення на теренах Гетьманщини у сферах політичного устрою, соціальної структури суспільства, форм власності вимагали випрацювання механізмів регулювання політичних відносин, що істотно різнилися від дореволюційних. Як раніше уже відзначалося, правові норми, що існували у Польській Короні, у своїй більшості втратили чинність. І не лише у зв'язку з тим, що формувалася нова регулятивна підсистема української політичної системи, але і тому, що змінювалися поведінкові стереотипи в середовищі козацтва й посполитих, відмирили чи набували нового змісту їхні традиційні уявлення про правові й етичні цінності, зокрема розуміння таких понять, як «право», «справедливість», «моральність», «звикле послушенство», «стародавні права і вольності» тощо¹¹⁹. У цьому відношенні показовою є відповідь священників Литовижа (Луцький повіт Волинського воєводства) слугі шляхтича: «...нехай ваш бісів пан не до польського права, але до пана Хмельницького нас позиває, бо ми се права лядзького не боїмо[ся]!»¹²⁰ Впадає у вічі той факт, що селяни хотіли лише «за назвою бути підданими»¹²¹, позбутися найменувань «хлопи», «мужики», «піддані» тощо. Не випадково виписані з козацького реєстру згідно з умовами Зборівського договору особи не приховували своїх образ щодо того, що «їх бідних людей і козаками не називали, а називали їх мужиками»¹²². Значна їх частина, «показавшись», повернула собі попередній статус. У Лівобережжі мешканці вільних військових сіл почали називати себе міщанами. Поширювалася спільна назва селян і міщан — «посполиті», водночас із ужитку випадає найменування «хлопи»¹²³. За спостереженнями сучасних вчених, «нові моральні поняття змушували поводитись відповідно до них, часто-густо вступаючи в конфлікт із загальновищаними перед 1648 р. переконаннями й прийнятим законодавством. Тому населенню країни доводилося визнавати загальнообов'язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для існування суспільства (підтримуючи її примусом), другу — скасовувати, а третю — подавати на індивідуальний розгляд»¹²⁴.

Реалії революційних змін у суспільстві, за умов відсутності нового кодифікованого права, спонукали владу визнати козацьке звичаєве право і судочинство чинними на теренах всієї Гетьманщини, а не лише у Запорозжі й традиційному козацькому регіоні. Вироблене умовами повсякденного життя на міцній підвалині природних потреб козаків і переселенців-колоністів, не обмежуваних середньовічними правовими нормами¹²⁵, воно перетворилося на основного регулятора поземельних